

ИНДУСТРИЯ, ПРОТОИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ, ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ

(по въпроса за съдържанието на понятията¹)

Марко ДИМИТРОВ

„Определенията на понятията не са игра на думи, а познание за същността и съдържанието на това, което е предмет на твоята дейност, на твоята работа.

Понятията са нашите форми на възприемане и мислене ... с които комуникираме, защото без **уточняване** на **понятията**, не можем да усвояваме знания ...“

<http://www.novavizia.com/definitiya-kontseptsiya-teoriya-dabydem-po-tochni-s-ponyatiyata/>

Abstract: *In this article the author makes an attempt, based on the available scientific literature to determine more precisely the content of such concepts as "Industry", "Proto-industrialization" and "Industrialization", that are key to clarifying the processes related to the consequences for the economy of industrial revolution in the XIX century. This aims to give a more accurate assessment of the history of economic development of Bulgaria after the establishment of the third Bulgarian State to 1944, and particularly - the processes in the industrial sector of its economy.*

Key words: *Industry, Proto-industrialization, history of Industrialization, Industrial revolution, Bulgarian Industrialization*

JEL: N01, N10

Има ли индустриализация в българската икономика до Втората световна война? Този въпрос привлича вниманието на специалистите доста отдавна, но все още не е намерил своето трайно разрешение. От една страна, това е разбираемо, защото в оценката на процесите, които се развиват в

---

¹ Още в началото ще уточним, че за удобство ще се използват „понятие“ и „термин“ като синоними, без да претендираме за компетентност в трактуването на тяхното съдържание от граматическа и литературна гледна точка.

българското градско стопанство², винаги има известен субективен елемент поради различни теоретически, идеологически, по някога и патриотични и патриотарски, възгледи на изследователите³. От друга страна, обаче, трудността при оценката на развитието на процесите в българската индустрия идва и от факта, че няма единство и по отношение на основни понятия, които се използват при изясняването им. Най-съществените от тези понятия са „индустрия“, „индустриализация“ и един термин, който се употребява, макар и рядко, за икономическите процеси в по-ранното време на Българското възраждане – „протоиндустриализация“⁴. Ще се опитаме да покажем нашето разбиране за съдържанието на тези понятия (термини) на базата на примери от различни източници, които ги определят по един или друг начин. Ключовото понятие е „индустрия“, което е в основата и на другите две понятия. Факт е, че има голямо разнообразие, известна повърхностност и подценяване на съдържанието му при неговото използване.

В един свой материал, непубликуван до написването на тази статия, доц. Л. Велева от Университета за национално и световно стопанство в гр. София много добре описва тази ситуация: „Термините – индустрия, индустриализация, деиндустриализация, и други свързани с тях, широко се употребяват в различни области. Това придава многообразие в техните съдържателни акценти. От гледна точка на целите дефинирането може да бъде: технократско, общоикономическо, историческо, статистическо, социологическо, политологично, стопанско-историческо, идейно-концептуално в иконо-

---

² Терминът „градско стопанство“ в някои случаи ще използваме за удобство при разграничаването на двата големи дяла от икономиката - селскостопанския и индустриалния. Той е много общ и неговото обяснение стои в страни от нашата цел в това изложение.

³ Тези различия най-добре се виждат при преглед на историографията след 1989 г., посветена на индустриализацията в България през т. нар. социалистически период. По-подробно по този въпрос виж непубликуваната статия на Велева, Л. „Към историята на социалистическата индустриализация в България“. Залитания към хиперболизирани на развитието на българската индустрия има и при разработването на периода до 1944 г.

⁴ Още тук е коректно да се направи едно уточнение. Съвсем ясно е, че всички понятия имат своя история, т. е. в тях има различно съдържание в различните исторически епохи. Нашата цел е да определим такова съдържание на „индустрия“, „индустриализация“ и „протоиндустриализация“, което да е адекватно на историческото време през XIX и първата половина на XX в.

мическите теории, политическо и идеологическо в обществената практика и т.н. В този смисъл всеки автор, профилиран специалист или научна школа имат свои предпочитания в използването на работните термини, на универсалните определения и формулировки.“ [Veleva, L. 2016]

Очертаната от Велева картина се потвърждава и от прегледа на дефинирането на понятието „индустрия“ в различни речници и справочници, в които може да се открие голямо разнообразие. Общото е това, че почти всички обяснения имат повествователен и обяснителен характер, като често за изясняването на съдържанието на понятието се използват негови синоними. Например, за да се определи какво е „индустрия“ често си използва руската дума за нея „промишленост“ или „индустрия“ се определя като „производство“ на стоки или сродни услуги (в икономиката под услуги се разбира икономическа дейност, където се извършва размяна на нематериални стойности, ценности – б. м., М. Д.)⁵.

Според „Икономическа енциклопедия“, „индустрия (промишленост) е ...отрасъл на материалното производство от непрекъснато увеличаващ се брой промишлени(?) отрасли, които добиват минерални суровини, преработват минерални и селскостопански суровини и произвеждат оръдия за производство, енергия, естествени и изкуствени материали и предмети за потребление“⁶. В „Речник на чуждите думи в българския език“ понятието се определя като: „Фабрично-заводска промишленост(?), масово преработване на сурови материали чрез машини...“ Дели са на лека и тежка индустрия⁷.

На друго място четем: „Промишлеността (или индустрията) е сектор от икономиката, включващ добива на полезни изкопаеми (добивна промишленост) и преработката на суровини в междинни или крайни продукти (преработваща промишленост). В трисекторния модел на икономиката добивната промишленост е част от първичния сектор, а преработващата образува вторичния сектор, заедно със строителството. За разлика от занаятите, в основата на промишленото производство е използването на машини“. Излиза, че и селското стопанство е индустрия, защото то е в първичния сектор на

⁵ Уикипедия – промишленост (индустрия). Ще отбележим, че производство е и селското стопанство.

⁶ *Икономическа енциклопедия*, С., Наука и изкуство, 1973.

⁷ „Речник на чуждите думи в българския език“, С., Наука и изкуство, 1978.

трисекторния модел – добива суровини за част от вторичния сектор. Могат да се дадат още такива примери, някои от които са доста фрапиращи⁸.

Такова разнообразие в обяснението на съдържанието на термина „индустрия“ не може да бъде полезно за разкриването на истинското съдържание и динамика на процесите в един от двата големи сектора на икономиката (индустрията и селското стопанство) на отделните държави, региони и в света ката цяло. Неговото уточняване има фундаментално значение, особено в историческия аспект на част от икономическата дейност на човечеството. Общото разбиране, доколкото е възможно, за съдържанието на термина „индустрия“ може да постави историческото многообразие на тази дейност в някаква координатна система на оценка и да направи историческата картина много по-ясна.

Възможен е и друг подход, при който по-лесно биха се избегнали трудностите по уеднаквяване на мненията за съдържанието на термина „индустрия“. При него е необходимо всеки автор, който описва процесите в тази сфера на икономиката, да уточнява предварително (в началото на текста), какво разбира под „индустрия“. Този начин на уточняване на понятия, които се интерпретират различно, е приложим и за други сфери на знанието, но той допълнително усложнява нещата.

Ясно е, че многовариантното използване на понятието „индустрия“, го прави по същество трудно приложимо, поне що се отнася до изясняване на историческата картина на индустриалното развитие на българските земи,

---

⁸ Например, в *Основни термини използвани в учебния процес, Том I, Икономика, С, ИК – УНСС, б. г., с. 379-380*, терминът има две основни значения: В първото си значение индустрията означава най-общо съвкупност от икономически дейности за производство на стоки и услуги от определена категория (?). Определят се четири сектора: „...първичният сектор на икономиката, включва индустрии (отрасли) за добив на руди, въглища, селскостопански суровини (?). Вторичният сектор обхваща преработващи, строителни и обработващи индустрии. Третичният сектор включва индустрии, оказващи различни услуги: търговия, транспорт, съобщения и др. Четвъртият сектор включва индустрии, свързани с икономиката на знанието: научно-изследователска и развойна дейност, компютърно програмиране и др. „Във второто си значение индустрията е конкретен крупен сектор на икономиката, който обхваща добивната промишленост, преработващата промишленост, снабдяването с електроенергия, газ, вода и строителството (групировка на НСИ). Традиционно обаче индустрията е синоним на промишленост (добивна и преработваща) (?).

което ни интересува. Затова ще се опитаме да дадем едно разбиране за неговото съдържание и се надяваме, че с този материал ще дадем повод и за дискусия по въпроса.

Терминът има латински произход и според *Oxford Latin Lexicon* означава „старателна, усърдна, ревностна работа/дейност/деятелност” [Glare, P. G. W. 2012: 977, 978]⁹. Това определение на понятието е доста общо и излиза извън икономическото обяснение на индустрията като дял от стопанството, но то може да стане добра основа за създаване на един относителен консенсус за неговото икономическо съдържание. Използването на понятието „индустрия“ в латинското му значение (съдържание) прави всяка дейност индустрия и тогава се губи смисълът от използването му за маркиране на определената като индустрия стопанска дейност. Затова трябва да се намери такъв признак, който да отделя индустрията от другите стопански дейности и сфери на производството.

Ето нашата версия за определяне на съдържанието на „индустрия“. Основата е първоизточникът – латинското обяснение на понятието като дейност „старателна, усърдна, ревностна работа, деятелност”. Към това определение се добавя „насочена към преработка на суровини (минерални или селскостопански) в краен продукт за консумация или размяна“. Така определението на термина „индустрия“ добива следния вид: „Дейност, насочена към преработката на суровини в краен продукт за консумация или размяна“¹⁰.

Това определение обособява индустрията като стопанска дейност, различна от селскостопанската и останалите икономически дейности, като търговията, финансовата сфера и т.н. Селското стопанство, например, представлява дейност за добиване на продукти от природата, без да се преработват.

---

⁹ За етимологията на термина издателят на *Oxford Latin Lexicon* предполага, че е от израз, състоящ се от прилагателното *industrius*, и по-скоро от неговата форма за ж.р. *industria* и съществителното *opera*, което е изпуснато, но се е подразбирало, което означава „старателна, усърдна, ревностна работа/дейност/деятелност”. За по-голяма достоверност справката беше поръчана на специалист по латински език от СУ „Св. Климент Охридски“.

¹⁰ Под консумация се разбира всякаква форма на използване на продукта.

***

От тази начална позиция, която очевидно е много обща, е необходимо да се обособят отделните етапи в развитието и формите на организация на индустрията, за да стане определението за „индустрия“ ясно в конкретен исторически план. От особено значение тук е изясняването на т. нар. „протоиндустриализация“ и индустриализация.

Защо е необходимо уточняването на значението на „протоиндустриализация“? Могат да се посочат поне две причини. Първо, защото с него се идентифицира периода преди индустриалната революция от края на XVIII–XIX в., в който се създават предпоставките за нейното протичане. На второ място, изясняването на съдържанието на термина е важно, защото, макар и в изменена форма, в него е вложено понятието „индустрия“ и така стават поясни стопанските дейности, съдържащи се в този исторически период, които определят основната му характеристика като прелюдия на индустриалната революция.

Интерпретирането и на протоиндустриализацията в научната и научно-популярна литература, е достатъчно разнообразно. Тук въпросът е сложен, защото характеристиката на периода, предшестваш индустриалната революция, има различни черти в отделните държави и региони на света. Много често авторите на изследвания се опитват да „нагласят“ класическите черти на протоиндустриализацията, характерни за западната част на европейския континент, към случващото се в собствената им държава или към държави със сходно развитие.

Теорията за протоиндустриализацията се явява като краен резултат от изследването на причините за индустриализацията през XIX в., криещи се в аграрното общество, което я предхожда. Автор на термина е Ф. Менделс, който в началото на 70-те години на XX в. изследва производството на текстил в селските домашни стопанства във Фландрия.

Според него, през XVI–XVIII в. домашното индустриално производство в изследваните селски райони се стимулира от периодичния излишък на работна ръка в тях, поради сезонния характер на селскостопанския труд (пълна заетост, дори недостиг, на работна сила през лятото и излишък на същата през зимата). Ангажирането на значителен брой селяни в домашното

индустриално производство (селската индустрия, според Менделс) спомага за по-равномерното разпределение на труда в аграрните райони и повишаването на доходите на селското население. От своя страна, сравнителната сигурност в заетостта и подобреното материално състояние стимулират нарастването на населението в тях.

Менделс разглежда протоиндустриализацията като съставна част на индустриализацията, като нейна първа фаза и определя следните нейни основни характеристики: 1) бързо развитие на селската индустрия, организирана в традиционни форми, но предназначена за пазар; 2) зависимост на тази индустрия не от местния пазар, а от регионалния, националния и в много случаи от световния пазар; 3) концентрация на капитал в ръцете на търговци-предприемачи, като необходима предпоставка за развитие на едро индустриално производство; 4) формиране на съсловие (класа ?) на предприемачи и създаване на особен социално-психологически синдром на предприемчивост; 5) възникване на пазар на селскостопански произведения като следствие от отклоняването на голяма маса от селско население от земеделската дейност; 6) нарастване на специализацията на индустриалното и селскостопанското производство, което става едно от условията за преход към индустриализация [Mendels, F. 1972].

Менделс твърди, че по време на протоиндустриализацията в ранната модерна Европа навсякъде се наблюдава *разпадане на традиционната градска и гилдийна регулация на индустрията*, след като манифактурата се премества в нерегулираната провинция (countryside). Освен това протоиндустриализацията *разкъсва традиционните механизми и институции на регулация на аграрното общество*, които коригират нарастването на населението, съобразявайки го с наличните икономически ресурси.

През 70-те и 80-те години на XX в. аргументите на Менделс се възприемат с готовност от други историци, като с това се дава тласък на различни интерпретации на теорията за протоиндустриализацията. Една от тях е тезата на Дейвид Ливайн, който, в своята докторска дисертация върху две селища в областта Лестършир (Англия) през XIX в., също вижда протоиндустриализацията като революционизираща демографското поведение.

Според Ливайн, протоиндустриализацията и свързаният с нея демо-

графски „бум“ са съществени основно заради пролетаризацията, която предизвикват в работната сила. Той смята, че тези два феномена (протоиндустриализацията и свързаният с нея демографски „бум“) разрушават социалната структура и модела на собственост върху земята на традиционното селско (аграрно) общество. Така се създава голяма група от хора, които нямат земя, за да съществуват, и започват да работят за заплата (надница). *Ливайн вижда последствията от протоиндустриализацията в само един аспект – на пролетаризацията*, която е решаващо предварително условие за налагането на капитализма и по-специално на индустриализацията [Sheilagh C. O. and M. Cerman. 1996: 2].

Значителен принос в разработването на концепцията за протоиндустриализацията имат трима изследователи от института „Макс Планк“ в гр. Гьотинген, Германия – Петер Кридте (Peter Kriedte), Ханс Медик (Hans Medick) и Юрген Шлумбом (Urgen Schlumbohm). В труда им „Индустриализация до индустриализацията“ те развиват тезата, че протоиндустриализацията представлява „втора фаза на процеса на трансформация на аграрните общества в Европа от Средновековието към индустриалния капитализъм и тя може да се случи само в тези общества, където връзките на феодалната система са изхабени или са в процес на пълна дезинтеграция [Kriedte, P., H. Medick and U. Schlumbohm. 1981: 6].

Според тях, причината за отслабването на феодализма през „първата фаза“ на прехода към капитализъм е нарастването на диференциацията в аграрната класова структура и разделянето на селскостопанската продукция на такава за пазара и продукция за изхранване (за дома), което от своя страна е предизвикано от т. нар. „*комутация на рентата*“ (превърщането на рентата в пари – б. м., М. Д.), която се наблюдава във феодалното общество в Европа, по-специално в западната и северозападната част на континента.

Поляризацията на селското население в две различни групи – селяни (такива, които имат достатъчно земя, за да живеят единствено от нея) и обезземлени (които не могат да живеят само от земеделие) създават основата за присъединяването на обезземлените или малоземлени селяни впоследствие към домашната индустрия. Тази интеграция се засилва от разрастването на надрегионалните и международни пазари и произтичащата от това ну-

жда от увеличаване на производството. И още един много съществен факт – *индустриалното производство може да се увеличи само като се премести в провинцията, защото в градовете гилдиите налагат рестрикции върху него.*

Според тримата учени развитието на протоиндустрията в провинцията води до *промяна на организацията* на индустриалното производство в различни етапи на историческото развитие, но те смятат, че тази промяна не трябва да се разглежда като твърда или детерминирана. Първият етап е „Kaufsystem“ (занаятчийска или workshop система), при която производителите запазват автономия в производството и продажбата на продукцията. Във втория етап се засилва проникването на търговския капитал в производството, което води до увеличаването на зависимостта на производителите от търговците. Появява се т. нар. „Verlagssystem“ (система на изчакване [putting-out system]). Сега вече производителите нямат директен контакт с пазарите, снабдяването със суровини и реализацията на своята продукция. При тази система търговците вземат суровините, доставят ги на производителите в селата, които произвеждат срещу заплащане, след което търговците събират тази продукция и я доставят към по-горните етапи на производството или направо на пазара (пръсната манифактура – б.м.). В края на краищата индустриалното производство стига до третия организационен етап – централизираното манифактурно производство и накрая – фабриката. Кридте, Медик и Шлумбом, както и Менделс, изрично подчертават (без да обясняват), че тази линия на развитие може да не се случи, ако има деиндустриализация или реаграризация на стопанството [Sheilagh C. O. and M. Cerman. 1996: 4].

В теорията на Менделс, както и в тази на тримата германски учени, демографските последици от протоиндустриализацията заемат съществено място. Т. нар. „демоикономическа система“ в протоиндустриализацията, развита от Ханс Медик (дискутирана в по-големи детайли от Юрген Шлумбом) очертава връзките между демографското развитие и фамилното стопанство. Теорията на Кридте, Медик и Шлумбом предлага две различни оценки на протоиндустриализацията.

Петер Кридте и Ханс Медик, в наречената от тях „системна концеп-

ция“, разглеждат фазата на *протоиндустриализацията като отделен начин на производство*, който преобладава в периода на прехода от феодализъм към капитализъм и който обединява елементи от двата начина – феодалния и капиталистическия.

Юрген Шлумбом твърди, че протоиндустриализацията съдържа елементи от двата начина на производство, но сама по себе си тя не е отделен начин на производство, а процес, който е част от феодалната производствена система. Той определя следните исторически фази на протоиндустриализацията: 1) просто стоково производство; 2) системата на изкупуването на готовата продукция от търговеца, т. нар. „кауфсистем“ (Kaufsystem); 3) пръснатата манифактура – „putting-out system“ или „ферлагссистем“ (Verlagssystem); 4) централизирана (капиталистическа) манифактура [Poberegnikov, I. V. 2015: 22, 23].

През 80-те и 90-те години на ХХ в. свой принос в разбирането за протоиндустриализацията дават и шведски учени. А. Флорен от университета в Упсала формулира модел, който отразява динамиката на отношението „власт-контрол“ върху елементите на производството от страна на производителя и непроизводителя. Според него, процесът на производство се състои от три компонента – производителни сили (суровини, работна сила и средства за производство, включително и оръдията на труда), процес на труда и краен продукт. Флорен смята, че социалната организация се определя от това, кои от тези компоненти са контролирани от производителите и непроизводителите (капиталистите). Контролът върху производствения процес се състои във възможността да се реши, кога и за какви цели да се използват производителните сили [Флорен, А. 1992: 10]. В прединдустриалния период се наблюдава постепенно нарастване на властта на непроизводителя и загуба на контролната функция на производителя върху процеса на производството. Тази тенденция се откроява в четирите стадия на Ю. Шлумбом.

**Сравнителна схема на местата *производител/непроизводител*
в протоиндустриалните типове (П/Н)**

Показател	Просто стоково производство	Кауф-систем	Putting-out-system	Манифактура	Фабрика
<i>Суровини</i>	П	П	Н	Н	Н
<i>Средства за производство</i>	П	П	П	П/Н	Н
<i>Работна сила</i>	П	П	П	Н	Н
<i>Режим на труда</i>	П	П/Н	П/Н	Н	Н
<i>Определяне на асортимента</i>	П	П/Н	Н	Н	Н
<i>Стока (краен продукт)</i>	П	Н	Н	Н	Н

Източник: [Poberegnikov, I. V. 2015: 24]

Изживяват ли българските земи в периода преди 1879 г., а и след тази година протоиндустриализация? Това е съществен въпрос, от който зависи отговора и на следващия – има ли до 1944 г. индустриализация в България? Неговият отговор трябва да се търси в по-задълбочено изследване на икономическите процеси в българските земи по време на Възраждането, както и на последствията за българското стопанство от отделянето на част от българските земи в самостоятелна държава след 1878 г.

* * *

При определянето на понятието „индустриализация“ също има значителни неясноти. В „Wikipedia the free encyclopedia“ (на руски език) индустриализацията се определя като „...процес на ускорен социално-икономически преход от традиционния етап на развитие към индустриален(?), в който преобладава промишленото производство(?) в икономиката. Този процес е свързан с развитието на нови технологии, особено в отраслите на енергетиката и металургията... Според приетата класификация (същата класификация се намира и в Encyclopedia Britannica – б.м., М. Д.) икономиката се състои от първичен сектор на производството (селско стопанство и

добив на минерални суровини), вторичен сектор на преработване на суровини, получени от първичния сектор и третичен сектор или сфера на услугите. Процесът на индустриализацията се състои в експанзията на вторичния сектор, който започва да доминира над първичния“.

В това определяне на съдържанието на „индустриализация“ има доста неясноти и предизвикващи въпроси места. В първата част на определението буди недоумение използването на руският термин „промишленост“, който е синоним на „индустрия“. Не става ясно, какво отделя „традиционния етап на развитие“ от „индустриалния, в който преобладава *промишленото* производство“.

Трудно може да се обяснят тези положения, още повече, че във втората част на определението е дадено едно обяснение, което е вярно в много голяма степен. То създава значителна яснота в разбирането на индустрията и индустриализацията като отделни феномени в икономиката, различни от селското стопанство, търговията и услугите, но излиза, че добивната индустрия е в сектора на селското стопанство(?), а не във вторичния сектор, където, според нас, ѝ е мястото.

Спряхме се на този пример, но има достатъчно други такива, от които си личи, че индустриализацията предизвиква различни асоциации в тези, които се опитват да дадат обяснение, какво представлява тя всъщност.

В исторически план индустриализацията е един от главните ефекти от индустриалната революция. Нейното най-точно обяснение трябва да се търси в последствията от нея върху икономиката и обществото, най-напред в държавите, които първи изпитват тези ефекти.

Дъглас Норт, един от големите познавачи на индустриалната революция определя така дълготрайните ефекти от нея: 1) Безпрецедентно нарастване на населението; 2) Западният свят получава стандарт на живот, непознат до този момент. В развитите страни продължителността на живота почти се удвоява; 3) В Западния свят селското стопанство престава да бъде доминираща стопанска дейност. Секторите на индустрията и услугите го изместват в много голяма степен; 4) Вследствие на това (№ 3 – б.м. М.Д.) западният свят става урбанизирано общество със всички последствия като специализация, разделение на труда, взаимна зависимост и неизбежните

външни ефекти от това; 4) Продължаващите технологични промени стават норма. Нови източници на енергия са впрегнати в човешката дейност и нови материали и субстанции постоянно се създават за задоволяване на човешките нужди.

Според Норт, индустриалната революция от XIX в. представлява увеличаване на скоростта на иновациите, началото на които е доста назад в традиционната технология. По-добре са определени правата на собственост върху тях (авторските права – б.м., М. Д.), което подобрява факторните и продуктовете пазари. Последвалото увеличаване на пазара предизвиква по-голяма специализация и разделение на труда, което от своя страна води до увеличаване на разходите за трансакции. Появяват се организационни промени, които се измислят, за да се намалят тези разходи. Те имат за следствие радикално намаляване на разходите за иновации в същото време, когато увеличаването на размерите на пазара и по-доброто определяне на правата на собственост върху иновациите има като следствие увеличаването на възвръщаемостта (печалбата) от тях. Това е този набор от събития, които трасират пътя за истинската революция в технологиите – втората индустриална революция [North, D. 1981: 158, 159].

Друг известен изследовател на индустриалната революция и последиците от нея – Филип Дийн – пише в книгата си „Първата индустриална революция“ следното (цитатът е много дълъг, но си заслужава да се публикува): „Днес е почти аксиома в теорията за икономическото развитие фактът, че корените на богатството (изобилието) се намират на пътя на индустриалната революция. Продължителен – някои биха казали „самопод-държаш се“ – процес на икономическо развитие, чрез който (въпреки войните и природните бедствия) всяка генерация с увереност очаква да се наслади на по-високо ниво на производство и потребление от предходните поколения, се случва само на тези нации, които са индустриализирани. Поразително несъответствие между стандарта на живот на жителите на т. нар. развити държави в средата на XIX в. и стандартите на преобладаващите съвременни неразвити (слаборазвити) или изостанали държави съществено се дължи на факта, първите са индустриализирани, вторите – не.

Това не означава, че съществува определен процес или събитие, нари-

чан индустриална революция, който има една и съща форма във всички държави, в които се случва. Но то означава, че има *някои разпознаваеми промени в методите и характеристиките на икономическата организация, които, взети заедно, определят развитие от вида, който ние можем да определим като индустриална революция*. Тези промени включват следните свързани изменения: 1) широко разпространено и систематично приложение на модерната наука и емпиричното знание в процеса на производството за пазара; 2) специализация на стопанската дейност, насочена към производство повече за националния и междуна-родните пазари, отколкото за домашно ползване или ползване от ограничен кръг хора (ено-рия, община); 3) движение на населението от селските към градски райони (общества); 4) производство на повече и унифицирани неща, които могат да се ползват по-малко от семейството или дадена общност, а повече от корпоративни или публични консуматори; 5) движение на работната сила в посока от дейности отнасящи се до производството на първични продукти (селско стопанство или други суровини – б. м.) към дейности за производството на индустриални стоки и услуги; 6) интензивно и екстензивно използване на капиталовите ресурси като заместители или допълнение към човешките усилия; 7) появата и израстването на нови социални и професионални класи определени от собствеността или връзката със средства за производство, различни от земя, а именно капитал. *Тези взаимно свързани промени, ако действат всички заедно, или по-голяма част от тях, съставляват индустриалната революция. Те винаги са свързани с нарастване на населението и годишното увеличаване на стоките и услугите*“ [Deane, Ph. 1979: I, II].

Какви процеси трябва да се случват в сектора на индустриалното производство, за да се определят те като индустриализация? Според нашето разбиране за общото значение на понятието „индустрия“ това са процеси на „*машинизирание*“ на индустрията, които създават трайна тенденция на значително увеличаване на нейния дял в брутния вътрешен продукт на дадена държава. Допълнително, в самия индустриален сектор тежката индустрия да заема все по-голямо място. Всичко това трябва да има като последица значителни промени в останалите сфери на дадено общество и живота на хората в него.

Протоиндустриализацията може да се определи по-просто. Това са процеси на развитие на индустриално производство в селските райони, което води до забележими и трайни промени в икономиката и социалната структура на тези райони. Същественият резултат от тези процеси е увеличаването на популацията на населението в тези райони и освобождаването на работна сила, която се насочва към градските центрове, за да се включи в индустриалното производство там.

Дори за тези, които познават българската история от учебниците и популярната литература, от изложеното до тук става ясно, че в България индустриализацията от „класически тип“ до 1944 г. не се е случвала. Подлежи на по-обстойно изследване въпросът, дали през Възраждането в българските земи са протичали процеси на протоиндустриализация, т. е. развива ли се в селските райони някакъв вид индустриално производство и, ако да, какво се случва с тези процеси след 1878 г.? Има ли в България реаграризация, т. е. връщане към селското стопанство на голяма част от населението?

* * *

Съществуват теории, които се опитват да очертаят особен път на индустриализация в икономически изостаналите държави. Те се стремят да обяснят процесите в икономиките на тези държави и факторите, които помагат или пречат на индустриализацията в тях. Най-популярната и най-влиятелна от тези теории е тази на А. Гершенкрон.

Европа през XIX в. е континент, в който държавите са в различни състояния на изостаналост. Според Гершенкрон, степента на изостаналост има определено влияние върху начина по който държавата се развива икономически, включително и върху особеностите на нейната индустриализация. Той групира в няколко пункта вариантите на причините и начините на индустриализацията на икономически изостаналите страни след индустриалната революция през XIX в. до средата на XX в.: 1) При по-изостанали национални икономики по-вероятно е тяхната индустриализация да започне прекъсващо, като внезапен голям изблик, проявяващ се като относително високо ниво на фабричното производство; 2) Колкото по-изостанала е икономиката на една държава, толкова по-изявен при индустриализацията ѝ е

акцента върху големите заводи и предприятия; 3) При по-изостаналите икономики по-голям е държавният натиск върху производителите на стоки, отколкото върху консуматорите на стоки; 4) При по-изостаналите икономики по-силен е натискът върху нивото на покупателната способност на населението; 5) При по-изостаналите икономики по-голямо е участието на специални институционални фактори, чийто роля е да спомагат за увеличаването на осигуряването на капитал за зараждащите се индустрии и, в допълнение, осигуряването им с по-малко децентрализирано и по-добре информирано предприемаческо ориентиране. Колкото повече е изостанала дадена икономика, толкова повече е силата и всеобхватността на тези фактори; 6) При изостаналите икономики много по-вероятно е тяхното селско стопанство да играе активна роля чрез предлагането на развиващите се индустрии предимството на развиващ се пазар за техните стоки, вследствие на нарастването на производителността на селскостопанските работници [Gerschenkron, A. 1962: 353–354].

На основата на тези критерии и по-специално, отчитайки различните ефекти от „специалните институционални фактори“ върху индустриализацията (т. 5 – б.м., М. Д.) Гершенкрон определя групи държави в Европа. При **умерено изостаналите държави** заводите, фабриките са директно насочвани от банките чрез капитала и предприемаческото ориентиране. В **много изостаналите държави** това става от банките и държавата. В умерено изостаналата Германия капиталът е насочван чрез банките, докато в много изостаналата Русия държавата играе огромна роля в насочването на капитала [Gerschenkron, A. 1962: 355–356].

Според Гершенкрон, трябва да се направят някои съществени неща, за да се осъществи индустриализацията в изостаналите държави: 1) изоставянето на архаичните методи за селскостопанско производство с едновременно нарастване на производителността; 2) създаването на влиятелен елит, материално или идеологически заинтересован от икономическите промени; 3) осигуряването на необходимия местен (национален) капитал; 4) местна система на протекционизъм на предприемаческата активност. Въпреки това, съществуват значителни концептуални и емпирични проблеми с унифицирането на модерната история на индустриализацията.

„Трудно е да се каже, дали определени предпоставки в действителност са необходими, за да се случи индустриализацията. Индустриализацията би могла да се случи дори без да се премахне крепостничеството, например, (както е в Русия), но сега се твърди, че края на крепостничеството е било необходимо условие за началото на индустриализацията. Само защото нещо е необходимо за индустриализацията на една страна, например, Англия, това не значи, че то е задължително за индустриализацията на всички страни. Емпирично това е истина, някои предпоставки за английската индустриализация не съществуват в по-късните индустриализации или съществуват в много по-слаба степен.“ [Gerschenkron, A. 1962: 356–357].

В една своя статия „„Някои аспекти на индустриализацията в България 1878–1944“, Гершенкрон дава свое обяснение, защо България пропуска своята индустриализация до средата на XX в. [Gerschenkron, A. 1962: 198–234]. Според него причините за това най-общо са липсата на промени в селскостопанския сектор преди и след 1878 г. В България селяните не са лишени от собственост, както е в държавите в Европа, които най-напред се развиват в индустриално отношение (Великобритания, например) и така не се създава постоянно разширяващ се пазар за българското индустриално производство, както и свободна работна сила, която „да захранва“ индустриалния сектор на икономиката. Дребните селски собственици, които работят само, за да задоволят своите и на семействата си нужди, изпитват враждебност към пазара.

Няма съмнение, че България е една от най-изостаналите държави в Европа в края на XIX в. и описваната от Гершенкрон картина е в голяма степен вярна. Липсата на процеси на протоиндустриализация в селските райони, според него, се откроява като фундаментална причина за индустриалното изоставане на българската икономика. До средата на XX в., въпреки значителните успехи в икономическото си развитие, България не успява да осъществи своята индустриализация. С това българският опит е добър пример за това, че при липсата на адекватни и ефективни институции, жизнено необходими за индустриализацията на изостаналите икономики, е възможно тя да се пропусне.

Без да влизаме в подробности, ще изложим нашето мнение, че индуст-

риализацията, която се провежда в България през 50-те и 60-те години на ХХ в., напомня за класическата схема на индустриализация. Според нас, една от целите на интензивното коопериране и уедряване на българското селско стопанство през 50-те и 60-те години, придружено с големи насилия върху селяните, е да се постигне ефектът на протоиндустриализацията в Европа от XVII–XVIII в. – да се освободи работна сила за индустрията.

Някой може и е в правото си да оспори последното твърдение.

REFERENCES:

Bobchev, Konstantin. 1938. *Индустриализирането на България и неговите предели.* [Industrializiraneto na Bulgaria i negovite predeli]. *Списание на Българското икономическо дружество*, 5/1938, 270–280]. (in Bulgarian)

Cameron, Rondo. 1993. *A Concise Economic History of the World.* New York – Oxford, Oxford University Press.

Dean, Phyllis. 1979. *The First Industrial Revolution*, Second edition, Cambridge University Press.

Floren, Anders. 1992. *Классовая борьба и протоиндустриализация (борьба за контроль над производством в железодобывающих районах Нормы и Линда в Швеции в XVII-XVIII вв.). Металлургические заводы и крестьянство: проблемы социальной организации промышленности в России и Швеции в раннейиндустриальны период.* [Klassovaya boryba i protoindustrializatsiya (boryba za kontroly nad proizvodstvom v zhelezodobayvayushtih rayonah Normay i Linda v Shvetsii v XVII-XVIII vv.). Metallurgicheskie zavoday i krestyyanstvo: problemay sotsialynoy organizatsii promayshlinnosti v Rossiii i Shvetsii v ranneyindustrialynay period.]. Ekaterininburg. (in Russian)

Gerschenkorn, Alexander. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective. Book of Essays – Frederick A. Praegnar, Publishers.* New York, Washington, London.

Gerschenkron, Alexander. 1962. 'The Approach to European Industrialization: A Postscript', in: *Economic Backwardness in Historical Perspective.* USA: Harvard University Press, 353–364.

Gerschernkron, Alexande. 1962. *Some aspects of Industrialization in Bulgaria 1878-1939.* In: *Economic Backwardness in Historical Perspective.* USA: Harvard University Press, 198–234.

Glare, Peter Geoffrey William. 2012. *Oxford Latin Lexicon.* 2nd edition, vol. 1, Oxford: Oxford University Press.

Kazarkova, Vera. 1999. *Производството. В: България 20 век. Алманах.* [Proizvodstvoto. V: Bulgaria 20 vek, Almanah]. Sofia. (in Bulgarian)

Kopsidis, Michael and Martin Ivanov. *Was Gerschenkron right? Bulgarian agricultural growth during the Interwar period in light of modern development economics* – EHES Working Papers in Economic History, NO. 82.

Kriedte Peter, Hans Medick and Urgen Schlumbohm. 1982. *Industrialization before Industrialization.* Cambridge.

Mendels, Franklin. 1972. *Proto-Industrialization: The 1-st Phase of the Industrialization Process.* *The Journal of Economic History.* Vol. XXXII, № 1.

Myron, P. Gutmann and Rene Leboutte. 1984. *Rethinking protoindustrialization and the family* – *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 14, No. 3 (Winter, 1984), 587–607.

North, Douglas. 1981. *Structure and Change in Economic History.*

Persson, Karl Gunar. 2010. *An Economic History of Europe. Knowledge, Institutions and growth, 600 to the present,* Cambridge University Press.

Poberegnikov, Igor Vasilievich. *Протоиндустриализация как субпроцес и стадия модернизации: теоретические проблемы* – В: *История мировой экономики, вып. 4, Экономическое развитие и практика реформ, М. 2015* [Protoindustrializazia kak subprozoes I stadia modernizazii: teoretitcheskie problemni – V: Istorija mirovoi ekonomiki, vip. 4, Ekonomitcheskoe razvitie I praktika reform, Москва] (in Russian)

Prados de la Escosura, Leandro. *Gerschenkron Revisited. European Patterns of Development in Historical Perspective* - <http://orff.uc3m.es/bitstream/handle/10016/419/wh057910.pdf?sequence=1>;

Sheilagh, C. Ogilvie and Markus Cerman. *The theories of proto-industrialization, p. 2* – <http://www.econ.cam.ac.uk/people/faculty/sco2/full-texts/Ogilvie-Cerman-1996-Theories.PDF>;

Veleva, Liliana. 2016. *Към историята на социалистическата*

индустриализация в България, 2016 – непубликуван материал [Kam istoriata na sozialisticheskata industrializazia v Bulgaria, 2016 – nepublikuvan material].
(in Bulgarian)

Correspondence address:

Marco Dimitrov – Associate Professor, PhD

University of National and World Economy – Sofia, Department “Political economy”

8 dekemvri str.

1700 Sofia, Studentski grad “Hristo Botev”

Tel. (+359) 889 94 50 41

E-mail: marco_dimitrov@abv.bg